JOURNAL OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
Volume 4, Issue 4, May 2026 Online ISSN: 3030-3508
https://spaceknowladge.com

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA “DO‘ST” VA “DUSHMAN” KONSEPTUAL OPPOZITSIYASINI IFODALOVCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR QIYOSIY TADQIQI.

Muxitdinova Mastura Erkin qizi
Turon universiteti Ingliz tili lingvistikasi fakulteti 102-guruh magistri

MAQOLA MALUMOTI

MAQOLA TARIXI:
Received:19.05.2026
Revised: 20.05.2026
Accepted:21.05.2026

KALIT SO’ZLAR:
frazeologiya, konseptual oppozitsiya, lisoniy dunyo manzarasi, do‘st-dushman dikotomiyasi, kognitiv tilshunoslik, milliy o‘ziga xoslik, metaforik modellar.

ANNOTATSIYA:

Maqolada ingliz va o‘zbek tillari frazeologik tizimida “do‘st” va “dushman” konseptual oppozitsiyasining lisoniy va kognitiv xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Frazeologik birliklar milliy madaniyat va mentalitet ko‘zgusi bo‘lganligi sababli, tadqiqotda ushbu fundamental insoniy tushunchalarning turli metaforik modellar va lisoniy obrazlar orqali ifodalanishi o‘rganilgan. 200 dan ortiq frazeologik birliklarni qiyosiy-tipologik va komponent tahlil qilish jarayonida har ikki til uchun umumiy va milliy-spetsifik jihatlar aniqlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “do‘st-dushman” dikotomiyasi har ikki tilda universal axloqiy o‘lchov bo‘lsa-da, ularning konseptuallashuvi madaniy qadriyatlarga qarab farqlanadi: ingliz tilida pragmatik-individualistik, o‘zbek tilida esa emotsional-didaktik yondashuv ustunlik qiladi. Tadqiqot xulosalari kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya va tarjimashunoslik sohalarida amaliy ahamiyat kasb etadi.

Frazeologiya tilning eng konservativ va madaniy jihatdan boy qatlami bo‘lib, u xalqning dunyoni lisoniy idrok etish modelini aks ettiradi. Professor A.V. Kunin ta’kidlaganidek, "frazeologizmlar tilning ko‘zgusi bo‘lib, ularda xalqning o‘tmishi va buguni muhrlanadi"

(Kunin, 1996, 24-b.). Insoniy munosabatlar iyerarxiyasida “do‘st” va “dushman” konseptlari markaziy o‘rin tutadi. Ushbu konseptlar shunchaki qarama-qarshi so‘zlar emas, balki chuqur kognitiv asosga ega bo‘lgan "axloqiy dikotomiya"dir.

Zamonaviy kognitiv tilshunoslik asoschilari G. Lakoff va M. Jonsonning fikricha, "bizning tushunchalar tizimimiz metaforik xarakterga ega va u bizning kundalik faoliyatimizni belgilaydi" (Lakoff & Johnson, 1980, 45-b.). Shunga ko‘ra, do‘stlik va dushmanlikni ifodalovchi frazeologizmlar shunchaki bezak emas, balki jamiyatning ushbu tushunchalarga bo‘lgan munosabatini shakllantiruvchi vositadir. O‘zbek tilshunosi Sh. Rahmatullayev o‘zbek frazeologizmlarining o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilar ekan, ularning aksariyati xalqning axloqiy-estetik qarashlari bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatib o‘tgan (Rahmatullayev, 1992).

Qiyosiy tahlil va natijalar

Har ikki tilda ham “do‘st” ijobiy, “dushman” esa salbiy konnotatsiyaga ega bo‘lsa-da, ularning obrazli ifodalanishida farqlar mavjud.

Ingliz tilida do‘stlik asosan "ishonchlilik" (reliability) komponenti orqali ochiladi. Masalan, *"A friend in need is a friend indeed"* iborasi do‘stlikning pragmatik va sinovli tabiatini ko‘rsatadi. Dushman obrazida esa ko‘pincha kutilmagan xiyonat elementi ustunlik qiladi: *"A snake in the grass"* (Wierzbicka, 1997).

O‘zbek tilida esa do‘stlik "jonkuyarlik" (selflessness) va "tuz" (hammaloqlik) bilan bog‘lanadi. *"Tuz-namak bo‘lmoq"* iborasi o‘zbek xalqining mehmondo‘stlik va sadoqat tushunchalarini o‘zida birlashtiradi. Dushman esa ko‘pincha ayyorlik va ikkiyuzlamachilik timsolida namoyon bo‘ladi: *"Sirti yaltiroq, ichi qaltiroq"*.

1-jadval. “Do‘st” va “Dushman” konseptlarining qiyosiy lisoniy tavsifi

Tahlil mezonlari	Ingliz tili (English)	O‘zbek tili (Uzbek)
Do‘stlik metaforasi	Sinov va vaqt (*Friendship as a test*)	Jonkuyarlik va sadoqat (*Friendship as devotion*)
Dominant frazeologizm	*A friend in need is a friend indeed*	*Do‘st achitib gapirar, dushman — kuldirib*
Dushman obrazi	Yashirin xavf (*Snake, Wolf*)	Ichki yomonlik (*Ichi qora, Ikkiyuzlamachi*)

Asosiy qadriyat	Ishonch va masofa (*Trust & Space*)	Yaqinlik va samimiylik (*Intimacy & Honesty*)
Lisoniy manba	Ko‘pincha adabiy va ijtimoiy	Xalq maqollari va folklor

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi birliklar ko‘proq individualistik madaniyatga (individualistic culture) asoslangan bo‘lib, unda do‘stlik — shaxsiy tanlov va masofa saqlash tamoyiliga tayanadi. O‘zbek tilidagi birliklar esa kollektivistik (collectivistic culture) mentalitetni aks ettirib, unda do‘stning xatolarini yuziga aytish (*"Do‘st achitib gapirar"*) va o‘zaro yordam majburiyati yuqori turadi.Dushman konsepti inglizlarda ko‘proq "raqib" (rival) yoki "xoin" (traitor) obraziga yaqin bo‘lsa, o‘zbeklarda bu tushuncha "ichki dushman" va "hasadgo‘y" tushunchalari bilan qorishib ketadi. Buni J. Seidl ta'kidlaganidek, "idiomalar millatning ijtimoiy ongini tushunish uchun kalitdir" (Seidl & McMordie, 1988).

O‘tkazilgan qiyosiy tadqiqot natijasida quyidagi umumiy xulosalarga kelindi:

1. **Konseptual simmetriya:** Ingliz va o‘zbek tillarida “do‘st” va “dushman” oppozitsiyasi universal axloqiy o‘lchov bo‘lib, insoniy munosabatlarni tartibga soladi. Har ikki tilda ham dushman obrazi ko‘pincha hayvonot olami (ilon, bo‘ri) metaforalari orqali ifodalanishi kuzatildi.
2. **Milliy-spetsifik xususiyatlar:** O‘zbek frazeologiyasida do‘stlik va dushmanlik tushunchalari ko‘proq diniy va falsafiy o‘gitlar bilan bog‘langan holda didaktik xarakterga ega. Ingliz frazeologiyasida esa vaziyatli (situational) va amaliy (practical) yondashuv ustunlik qiladi.
3. **Lisoniy manzara:** Tadqiqot obyekti bo‘lgan frazeologizmlar har ikki xalqning o‘ziga xos dunyo manzarasini (linguistic picture of the world) yaratadi. O‘zbek tilidagi "do‘st" — bu jondosh, ingliz tilidagi "friend" — bu ishonchli hamkor.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi “do‘st” va “dushman” konseptual oppozitsiyasini qiyosiy-frazeologik tadqiq etish natijasida quyidagi fundamental xulosalarga kelindi:

Birinchidan, tadqiqot har ikki tilda ham “do‘st” va “dushman” konseptlari shunchaki leksik birliklar emas, balki insoniyatning axloqiy va ijtimoiy qadriyatlarini belgilovchi murakkab kognitiv tuzilmalar ekanligini tasdiqladi. Ushbu oppozitsiya lisoniy manzarada simmetrik xarakterga ega: do‘stlik — ijobiy ideal, dushmanlik esa uning antitezi va jamiyat uchun xavfli bo‘lgan destruktiv kuch sifatida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, ikki xalqning frazeologik qatlamida ushbu konseptlarning metaforik asoslari milliy mentalitetga bog‘liq holda farqlanadi:

- Ingliz madaniyatida do‘stlik asosan ratsional-empirik (tajribaga asoslangan) modelga tayanadi. Unda do‘st — bu birgalikda sinovdan o‘tgan va ishonchni oqlagan shaxsdir ("friend in need"). Ingliz frazeologiyasida shaxsiy erkinlik va ijtimoiy masofa (privacy) muhim bo‘lgani uchun, dushman ko‘pincha ushbu shaxsiy hududga yashirincha suqilib kiruvchi obraz sifatida talqin qilinadi.

- O‘zbek madaniyatida esa do‘stlik emotsional-kollektivistik modelga ega. Do‘stlik tushunchasi sadoqat, jonkuyarlik va ma’naviy birlik bilan chambarchas bog‘liqdir ("tuz-namak bo‘lmoq"). O‘zbek frazeologizmlarida dushman obrazi didaktik (o‘git beruvchi) xususiyatga ega bo‘lib, u ko‘pincha insonni ehtiyotkorlikka va odamlarning ichki qiyofasini anglashga chorlaydi.

Uchinchidan, tadqiqot davomida aniqlangan universal jihatlar shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda ham dushman obrazi ko‘pincha zoomorfik metaforalar (ilon, bo‘ri) va "yashirin xavf" semasi orqali ifodalanadi. Bu insoniyatning xavf-xatarni idrok etishdagi umumiy evolyutsion va psixologik asoslaridan dalolat beradi.

To‘rtinchidan, ilmiy ishning amaliy ahamiyati shundaki, aniqlangan farqli jihatlar madaniyatlararo muloqotda va tarjima jarayonida muhim o‘rin tutadi. Frazeologizmlarning semantik tarkibidagi "madaniy komponent"ni tushunish, ingliz va o‘zbek tillari sohiblarining muloqot uslubini (masalan, do‘stga nisbatan tanqidiy fikr bildirish yoki dushmandan himoyalanish strategiyalari) to‘g‘ri tahlil qilish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, “do‘st” va “dushman” oppozitsiyasi har bir tilning kognitiv xaritasida o‘ziga xos tarzda chizilgan bo‘lib, u nafaqat lisoniy boylikni, balki xalqning asrlar davomida shakllangan axloqiy kodeksini ham o‘zida mujassam etadi. Kelajakdagi tadqiqotlarda ushbu konseptlarning gender xususiyatlari yoki zamonaviy slengdagi transformatsiyasini o‘rganish ushbu mavzuni yanada boyitishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashurova, D. U., & Galieva, M. R. (2016). *Cognitive Linguistics*. Tashkent: Vneshinvestprom.
2. Kunin, A. V. (1996). *Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika*. Moskva: Visshaya shkola.

3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
4. Mamatov, A. E. (1991). *O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari*. Toshkent: Fan.
5. Rahmatullayev, Sh. (1992). *O‘zbek tilining frazeologik izohli lug‘ati*. Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati.
6. Seidl, J., & McMordie, W. (1988). *English Idioms*. Oxford: Oxford University Press.
7. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures through Their Key Words*. Oxford: Oxford University Press.
8. Yusupov, U. K. (2007). *Teoreticheskie osnovy sopostavitel'noj lingvistiki*. Toshkent: Fan.